

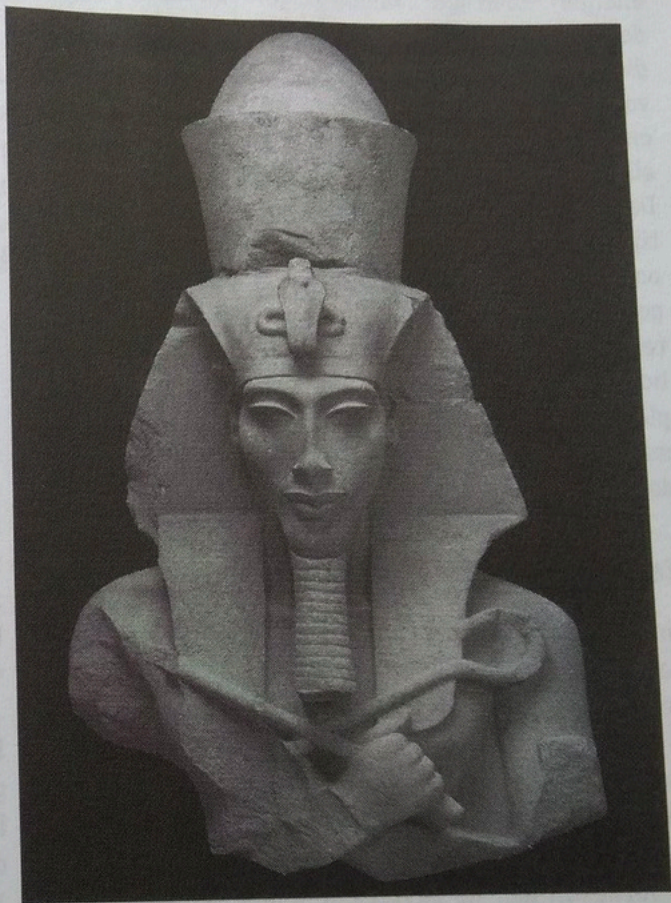
Verrassende Achnaton

Werner van de Vrede

Iets meer dan een eeuw geleden werd in Egypte de stad Amarna opgegraven. Een ware sensatie! Amarna was de hoofdstad van Achnaton. De farao die nu vaak gezien wordt als de eerste monotheïst en een farao die tot dan toe compleet vergeten was omdat de heersers na hem systematisch alle verwijzingen naar hem hebben geschrapt! De bekendste vondst in dit gebied is het borstbeeld van Achnatons vrouw Nefertete. Zeer belangrijk om het revolutionaire van deze periode te begrijpen zijn de Aten-hymnes. Deze lofliederen zijn een samenvatting van Achnatons religie en vertonen een opmerkelijke gelijkenis met de bijbelse psalm 104.

Aten-religie

Rond 1353 voor Christus besteeg Amenhotep IV de troon in Thebe. Thebe was toen een stad die qua grootsheid en schoonheid zijn gelijke niet kende en de heersende cultus daar was die van de luchtgod Amon die een manifestatie van Osiris was. Osiris was gelieerd aan de maan en dat hemellichaam nam dan ook een centrale positie in de religie van die tijd. Amenhotep IV kwam al snel in aanvaring met de priesters van de Amon-cultus omdat hij een andere god aanbad, sterker nog, hij verwierp alle andere goden behalve die van Aten, de zonnescijf. Enkele jaren na zijn aantreden als Farao veranderde hij zijn naam in Achnaton ('nuttig voor Aten' of 'het dunkt Aten goed') en verliet hij het 'onreine' Thebe om in een afgelegen gebied, precies tussen Thebe en Heliopolis een nieuwe stad te bouwen ter ere van Aten. In de 17 jaar van zijn heerschappij heeft hij getracht de gehele cultuur van Egypte te hervormen en hij deed dit niet op zachtzinnige wijze. Getuige de afbeeldingen van priesters die vergezeld met zwaar bewapende militairen op bekeringsmissie gingen moet dit voor de gewone man en voor de priesters van andere cultussen een waar schrikbewind geweest zijn. Overal in het land werden alle verwijzingen naar Amon uitgewist en enkel de Aten-religie werd geduld. Ook de hoog verheven status van Farao was Achnaton niet genoeg. De Farao werd altijd al gezien als de schakel tussen het aardse leven en de kosmische orde. Achna-

ton ging nog een stapje verder; hij was de eniggeboren zoon van god en de zon scheen alleen ter zijner glorie. Waar zelfs onder de machtigste Farao's ieder individu een eigen verhouding met het goddelijke en de kosmische orde (Ma'at) had was dit nu enkel Achnaton gegeven. Een mooi voorbeeld van zijn hubris is zijn paleis dat de ingang aan de oostkant had: een verheven positie slechts aan tempels voorbehouden! Dat een dergelijk figuur in sommige kringen een heldenstatus heeft verworven ligt niet enkel aan het fascinerende verhaal of de beroemde schoonheid van Nefertete; de inhoud van zijn religie kan gezien worden als een voorafschaduwing van zowel het Joods-Christelijke-Islamitisch Godsbegrip als het rationalistisch-atheïsme.

Strikt genomen was Achnaton natuurlijk niet de eerste monotheïst. Zowel het Egyptische als het Hindoeïstische veelgodendom kenden een monotheïstisch kern. Het idee van een alomvattende Godheid vindt men al minstens 1000 jaar voor Achnaton terug in Egyptische teksten. Deze God was echter onkenbaar en zijn naam kon niet uitgesproken worden. De andere goden waren weliswaar slechts manifestaties van hem/haar maar waren daardoor zeker niet minder 'waar'. Het oude Egypte beleed een natuurreligie waarin alles op aarde doorstroomt werd met goddelijk 'ka' (levensenergie). Zoals alle samenlevingen van hun tijd maalden de Egyptenaren niet om de naam die aan een god gegeven werd. Elk volk geeft immers hun eigen namen en uiterlijke vormen aan de goden en elke god heeft eigen bestaansrecht. De vele en wrede oorlogen die in die tijd werden gevochten werden dan ook niet onder het mom van religie gevoerd; overwonnen volkeren mochten hun eigen goden naast die van de overwinnaar houden en soms verdiende zelfs een vreemde god een plek in het lokale pantheon. De Egyptische cultus was magisch en mystiek van aard en waren verweven met de wetenschap van hun tijd.

Eerste rationalist

In Achnatons wereldbeeld was echter geen plaats voor natuurmystiek of een kosmische godenstrijd, nee, enkel de zon heeft de aarde geschapen en niets op aarde is nog goddelijk in zichzelf; alles bestaat slechts ter ere van de zon. De wereld is onttoverd. In de gevonden lofliederen uit de Amarna-periode is geen verwijzing naar ethiek, een leven naar de dood of andere thema's zo verweven met de Egyptische religie. De zon zelf is ook geen persoonlijke god, zij 'is' slechts en mengt zich niet in wereldse zaken. Om deze reden wordt Achnaton ook wel gezien als de eerste rationalist of zelfs als a-theïst bestempeld. We zien dit ook duidelijk terug in de kunst uit die periode. Waar de traditionele Egyptische kunst symbolisch was en het de kunstenaar niet om te doen was om een uiterlijke gelijkenis weer te geven maar om een innerlijke betekenis bloot te leggen was de kunst uit de Amarna-periode bijzonder natuurgetrouw en realistisch. Het blikveld werd verschoven van de wereld achter de verschijningen naar de verschijning zelf.

Opvallend is ook de overeenkomst tussen het Zonnelied van Achnaton en de bijna duizend jaar later geschreven Psalm 104 uit de Bijbel.

In bijbelwetenschappelijke kringen is het niet bon ton te beweren dat psalm 104 in directe relatie staat met Achnatons Zonnelied.

De link met het joodse monotheïsme is ondanks de grote verschillen ook duidelijk. Voor het eerst is er sprake van een jaloerse god: een god die geen andere goden naast zich duldt. Opvallend is ook de overeenkomst tussen het Zonnelied van Achnaton en de bijna duizend jaar later geschreven Psalm 104 uit de bijbel. Een tekst die als selectieve vertaling van de Aten-hymne niet zou misstaan.

Op het eerste gezicht lijkt psalm 104 een typisch loflied uit zijn tijd maar bij een close-reading zien wij een verschil met de Hebreeuwse traditie. Waar in de Bijbel slechts 1 persoon het aangezicht van God heeft gezien en het heeft overleefd (Jacob) staat in psalm 104 vers 29: 'Verberg uw gelaat en zij bezwijken van angst'. Dit is een omkering van de Joodse traditie waar het gelaat van JHWH per definitie verborgen is. Wanneer wij dit echter vergelijken met 'When you set in western lightland... One sleeps in chambers, heads covered' zien we de parallel met het Aten-Lied waar de wereld leeft bij het gelaat van God (de zon) en bezwijkt van angst wanneer die zon haar gelaat verbergt. Om verdere tekstuele parallelen te ontdekken moeten wij vers 19 tot en met vers 30 van de Psalm aan een nader onderzoek onderwerpen.

In het Zonnelied wordt beschreven hoe bij zonsondergang de mensen zich terugtrekken en de wilde dieren het rijk overnemen, wanneer de zon weer opgaat staan de mensen op en 'the entire land sets out to work'. Vers 19-22 van de Psalm beschrijft hoe bij zonsondergang het 'woud zich gaat roeren' en zegt: 'De jonge leeuwen gaan uit op roof': een opmerkelijke overeenkomst met 'Every lion comes from its den' in de Aten-hymne. In deze overeenkomst zien wij trouwens tevens een belangrijk verschil tussen beide liederen. Waar in het Zonnelied de lege plek die de verjaagde goden hebben achtergelaten nog niet is opgevuld en de nacht enkel de afwezigheid van Aten is, is in de Psalm ook de nacht het domein van God: 'brullend vragen zij God om voedsel'. In vers 22-23 trekken de wilde dieren zich terug bij zonsopgang en gaan de mensen aan het werk 'en arbeiden door tot de avond'.

OUDE BRONNEN

Vers 24 is letterlijk terug te vinden in Achnatons Hymne. 'Hoe talrijk zijn uw werken' naast 'How many are your deeds'. Dit couplet van de Psalm gaat verder met een beschrijving van de zee met de schepen die erop varen en de vissen die er in leven. In het Aten-lied komen deze elementen weer terug: ships fare north... your rays are in the midst of the sea.'

In bijbelwetenschappelijke kringen is het niet bon ton te beweren dat psalm 104 in directe relatie staat met Achnatons Zonnelied, maar gezien de revolutionaire inhoud van dit lied (Egyptische hymnen stonden altijd vol met godennamen en abstracte redenaties terwijl het Zonnelied enkel Aten noemt en voor een groot deel bestaat uit een gedetailleerde natuurbeschrijving) en de revolutionaire vorm van zijn religie is het in ieder geval opvallend te noemen hoezeer de psalm op het Zonnelied lijkt en hoezeer het rationalistische wereldbeeld van vandaag de dag overeenkomt met de onttoverde wereld van Achnaton.

Literatuur

NBV Studiebijbel.

W.W. Hallo & K.L. Younger (eds.) *The Context of Scripture*.
Volume 1. Leiden, 1997.

Jan Assmann. *Moses the Egyptian*.

Prof.dr. J. Vergote. *De godsdienst van de Egyptenaren*.

Werner van de Vrede heeft vele jaren rondgelopen op de faculteiten wijsbegeerte van Amsterdam en Leiden en volgt nu colleges godsgelerdheid in Utrecht. Verder is hij regelmatig op het podium te vinden in zijn hoedanigheid als zingend liedjesschrijver.

Borstbeeld van Nefertete, de vrouw van Achnaton en tegenwoordig gezien als een van de machtigste vrouwen uit de Egyptische geschiedenis. Achnaton zag haar als zijn gelijke en zij wordt met dezelfde erbetonen als de farao afgebeeld. In het 14e jaar van Achnatons heerschappij verdwijnt zij plotseling uit beeld en men heeft nog steeds geen idee wat er precies met haar gebeurd is.'

